

NUOTOLINIS SEMINARAS

Pasirengimas 8-ajai Lietuvos mokinių etninės kultūros olimpiadai: kalendorinių papročių ir liaudies kūrybos pažinimas
2025 m. spalio 1–2 d.

PROGRAMA

Spalio 1 d., I sesija

14.00–14.50 Kalendoriniai papročiai – kaimo darbų pradžia ir pabaiga

Prof. Libertas Klimka

Paskaitos anotacija

Paskaita nagrinėja praktinę tradicinių lietuviškųjų kalendorinių švenčių aspektą, kurio dėka pagrindinai ir išsaugojami archajiškieji papročiai. Jų apeigos atspindi žemdirbių, gyvulių augintojų, bitininkų ir tradicinių amatininkų lokalinę patirtį, yra susijusios su fenologinių reiškinių bei mėnulio fazių ciklais. Ilgainiui papročiai tapo susieti ir su bažnytinio kalendoriaus metų ratu. Kalendorinės šventės metu namuose atliekamomis apeigomis siekiama ūkinės veiklos sėkmės, derlumo laukams, palankių orų darbams, sveikatos ir jėgų žmonėms bei gyvuliams.

Paskaitos santrauka

Žmonėms, kitados gyvenusiems iš medžioklės ir gamtos vaisių rinkimo, pakako laiką skirstyti gana trumpomis laiko atkarpomis – savaitėmis, mėnesiais. Tam labai tiko mėnulio fazių stebėjimas. Jų kaitos žymėjimai – ankstyviausi žmonijos istorijoje laiko tarpų užrašymai. Archeologai nustatė, kad žmogui tai rūpėjo jau senajame akmens amžiuje, paleolite, prieš 20–25 tūkstančius metų. Tris naktis trunka mėnulio pilnatis, tris naktis jo išvis nematyti dangaus skliaute. Tad tikėtina, kad ir pirmykštė skaičiavimo sistema buvo trejetinė. Tautosaka bei rašytiniai istorijos šaltiniai byloja, kad ir mūsų krašte savaitė kitados trukdavusi triskart po tris paras. Štai kodėl Barbė yra devyndarbė! O trys devyniadienės savaitės sudaro mėnesį, astronomų vadinamą *sideriniu*. Pridėjus tris paras, kai mėnulio nesimato danguje, gaunamas *sinodinio* mėnesio ciklas, naudojamas kaip matas sauliniame kalendoriuje. Tokio kalendoriaus prireikė žemdirbiams, nes svarbiausieji žemės darbai atliekami pavasarį ir rudenį. Tad ir metų skirstymo į keturis sezonus kilmė – neabejotinai iš žemdirbystės praktikos. Pirmieji žmonijos istorijoje žemdirbiai sėsliai apsigyveno „derlingajame pusmėnulyje“ – Nilo, Tigro ir Eufrato slėniuose. Pavasarį su ateinančiu upių potvyniu ten paskelbdavo virš horizonto pakilusi ryškiausia žvaigždė – Sirijus.

Dar labiau kalendoriaus, ir kuo tikslesnio, reikėjo atšiauresnio klimato juostoje įsikūrusiems žmonėms. Tik labai atidžiai stebėdami gamtą, palaipsniui imdami suvokti jos vidinius ritmus, žmonės gebėjo čia išgyventi, apsiginti nuo bado ir šalčio. Manoma, kad ir lietuviškas žodis „laikas“ kilęs iš veiksmazodžio „laikyti“, taigi taupyti maisto atsargas žiemą. Galime didžiulis ir savo mėnesių pavadinimais; juose – jautrus tautos santykis su Tėviškės gamta. Seniausius baltiškos prigimties mėnesių pavadinimus savo raštuose yra užfiksavę Lietuvos ir Latvijos paribio pastoriai: Žeimelyje gyvenęs Gothardas Frydrichas Štenderis ir Kurše gyvenęs Paulius Einhornas. Įdomesnieji būtų šie: *švenčių* arba *žimos* mėnuo (tai sausis), *žvakių* (vasaris), *polaidžio* arba *grienės* (retas žodis, reiškiantis plutelę ant sniego; tai kovas), *sulos* (balandis), *lapų* arba *sėjos* (gegužė), *žiedų* (birželis), *šieno* (liepa), *šunų* (rugpjūtis), *šilų* arba *viržių* (rugsėjis), *vėlių* (spalis), *šalčio* arba *šalnų* (lapkritis), *vilkų* (gruodis). Senoviškieji mėnesių pavadinimai yra gamtiniai, atitinkantys pagrindinius sezoninės kaitos požymius bei ūkio darbų terminus. Nelabai aiški yra tik šunų mėnesio vardo kilmė; nebent jis būtų siejamas su medžiokle skalikais, kurią dvarininkai paprastai rengdavo po javapjūtės. Pirmuose lietuviškuose ir

prūsiškuose kalendoriuose randama net po kelis skirtingus mėnesių pavadinimus. Sausis – *pusčius*, nes vėjai supučia pusnis; *didžiojo rago*, nes briedžiai jau numetę ragus. Vasaris – nes pasikeičia vyraujanti vėjo kryptis, vis dažniau jis pučia iš pietvakarių, kaip ir šiltaisiais mėnesiais; o kadangi jis trumputis, tai ir *mažasis rago, pridėtinis*. Kovas – gal tai baltų karo dievo vardas? Jis dar vadintas *balandy*, patvoriais pirmiausia išdygstančių žolių vardu; taip pat ir *karveliniu*. Balandis – *Velykų, sultekis, mildvynis*. Gegužė – *žiedis, sėmenis, sėjinis*. Birželis – nes užsėjama dirva biržijama; taip pat *visjavis, pūdymo, kirmėlius*. Liepa – *liepžiedis, šienavimo, šienapjūtis*. Rugpjūtis – *šilius, degėsis, pjūtis*. Rugsėjis – *viržių, dagos, rujos, paukštlėkis*. Spalis – *visagavis, lapkristis, septintinis*. Lapkritis – *vėlių, gruodinis*. Gruodis – *Kalėdų*, taip pat ir *siekis*, nes pasiekta metų pabaiga. Štai koks atidus žvilgsnis į gamtos nuotaikas ir fenologijos reiškinius!

Žemdirbystei reikalingas datas galima nesunkiai nustatyti azimutinės astronomijos metodais – stebint saulės tekos ar laidos vietas horizonte. Vietinės gentys XIV–XV a. ant Birutės kalno Palangoje buvo sukūrusios ir sudėtingesnį astronominių stebėjimų įrenginį. Jo veikimas paremtas šešėlinio laikrodžio principu ir atitinka jungtinę mėnulio ir saulės kalendorinę sistemą. Įrenginį sudarė vienuolikos stulpelių, išdėstytų tam tikra tvarka ant pasagos formos pylimo. Saulės laidos ar stulpelių jungčių šešėliu stebėjimų pakako, kad praktiškai būtų galima nustatyti 36 metines datas, atitinkančias gamtos virsmus bei žemės ūkio darbų terminus. Pagrindinė statinio ašis, pažymėta trimis stulpeliais, rodo saulės laidą Jurginių ir šv. Roko atlaidų dienomis. Atskiras stulpelis – mėnulio kelionei dangaus skliautu sekti; ją jis atlieka 12 kartų per metus, prabėgdamas tarp stulpelių per 9 paras. Sukomponavus žemdirbiškąjį saulės kalendorių, mėnulio ciklas ir toliau iš įpročio buvo naudojamas skirstant laiką į savaites bei mėnesius. O ir praktinės naudos iš to dar galima turėti. Tarkime, kaip iš didžiulės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos surinkti karių pulkus į žygį? Žygūnai pranešdavo didžiojo kunigaikščio paliepimą tam tikros mėnulio fazės dieną atvykti į kurią pasienio pilį, – aišku ir tikslu! Juolab kad prieš tvirtovių apgūčiai praverčia pilnatis šviesa...

Kaip žinia, Saulės ir Mėnulio padėties vienas kito atžvilgiu lemia milžiniškas potvynio bangas vandenynuose ir jūrose. Taip pat periodiškai kinta ir kosminių dalelių srautas į Žemės paviršių. Todėl mėnulio fazės kažkiek jaučia kiekviena biologinė sistema – nuo jų priklauso syvų tekėjimas skaidulomis. Šitai buvo pastebėta tūkstantmetėje žemės ūkio darbų patirtyje, įtvirtinta darbų taisyklėmis, ilgainiui tapusiomis tradiciniais papročiais. Mūsų kaime gerai atmenama, kad praktiškai visi ūkio darbai, ypač sėja, daržų sodinimas, atsargų žiemai ruošimas būdavo derinami su tam tikra mėnulio faze; kai kur tai praktikuojama net ir šiandien. Tradiciniuose lietuvių kalendoriniuose papročiuose aptinkami senojo mėnulinio kalendoriaus reliktai tik dar kartą paliudija išskirtinį mūsų kultūros archajiškumą. Gyvename savo žemėje ir savo papročiais nuo neatmenamų laikų...

Lietuvai priėmus krikštą, kartu buvo privalu naudoti bažnytinį kalendorių, susiformavusį Vidurinėje Azijoje ir Romoje, taigi atitinkantį visai kitokį klimatą ir todėl nepritaikytą mūsų krašto žemdirbystei. Tačiau ilgainiui jo praktiškoji funkcija buvo atkūrinėjama, į naujojo kalendoriaus turinį įtraukiant reikalingiausius ūkininkavimui dalykus. Taip gamtos virsmų ir žemės ūkio darbų terminai tapo susieti su konkrečiais krikščioniškaisiais vardadieniais. Žinoma, iš krikščioniškojo vardyno buvo iškelti ir sureikšminti būtent tie vardai, kurių dienos atitiko senojo kalendoriaus atskaitos taškus. Taip šv. Stanislovo vardadienis tapo Cibuliniu, šv. Jurgis – ganiavos globėju, šv. Ona – Duonos ponis ir t. t. Tad ir žmogaus veiksmuose švenčių metu atsispindi tiek krikščioniškos, tiek ir prosenovinės nuostatos. Žinia, tradicinė dalis seniausiai prarado sakralinę prasmę, o jos apeigos atliekamos iš pagarbos senolių atminimui arba net kaip žaismė. Kaimo poreikiai bažnytinio kalendoriaus rėmus pripildė gamtos reiškinių refleksijomis ir žemės ūkio darbų terminais – atneštinis kalendorius tapo įkultūrintas.

Be apskritų metų kalendoriaus ūkininkaujant naudojami ir trumpesni laiko skaičiavimo ciklai. Pavyzdžiui, mūsų krašte ganiavos trukmė nusakoma tokia taisykle: „Šv. Jurgis tvartus atidaro, o šv. Martynas – uždaro“. Arba šeimininkėms žinotina, kad „Gandras per Blovieščius pavakarius šeimynai atneša, o per šv. Baltramiejų ir išneš“. Dar svarbesnis, o gal ir archajiškesnis, mūsų krašte yra ciklas, pagrįstas Sietyno, arba Sieto, astronomų vadinamo Plejadėmis, stebėjimais. Tai padrikasis žvaigždžių

spiečius Jaučio žvaigždyne. Lietuviškasis Sietyno pavadinimas akivaizdžiai sietinas su žemdirbyste. Kuo žemiau saulei nusileidus šios žvaigždės matyti horizonte, tuo arčiau pavasaris. Kai Sietynas ištirpsta auksinėje vakaro žaroje, laikas pradėti pavasario sėją. Šią heliakinės laidos taisyklę nusako patarlė: „Sietynėlis pažare – jautelis vagoje“. Žemdirbiui tai visų svarbiausias darbas, kurio negalima nei paskubinti, nei suvėlinti. Todėl Sietyno laida būdavo kuo atidžiausiai stebima; o spiečius dažnai minimas folklore, dainose įvardijamas „broleliu“. Dar kaimo senolių pastebėta, kad prapuolus Sietynui, netrukus užkukuoja gegutė. Ir sode, darže, laukuose prasideda didysis darbymetis. Be to, šis žvaigždžių spiečius, turintis, pasak žmonių, septynias žvaigždes, stebimas horizonte saulei tekant, kai prasideda lietingoji vasaros pusė, – nuo Septynių brolių miegančiųjų dienos, liepos 10-osios. O žiemkenčių sėjos metas sutampa su aukščiausiu Sietyno pakilimu rugsėjo mėnesio pradžioje. Rugsėjo 8-oji, Švč. Mergelės Marijos adoracijos diena, liaudiškai ir vadinama Sėmene. Žiemą per aukštai iškilusį Sietą į žemę liejasi šaltis, sniegas, vėjas...

Praktiškai rengiant kalendorinę šventę bendruomenei, nevalia pamiršti, kad jos eiga privalo turėti dvi dalis: sakraliąją ir pramoginę. Tik tada šventė taps įsimintina ir laukiama pakartojant kitais metais, tampanti ir mūsų dienų tradicija.

Pastaba: paskaita buvo iliustruota 12 skaidrių demonstravimu.